

6. «Поголовний голод» та голодомор: територія щоденного жаху

Соціально-економічні перетворення, які здійснювали більшовики в сільському господарстві України, завжди супроводжувалися катастрофічними наслідками — конфіскаціями майна, депортаціями, терором, голодом. Так було після скасування політики воєнного комунізму, хоча голод 1921–1922 рр., крім ленінських продзаготівель хліба, був викликаний посухою у південних районах України. Селяни голодували у 1924 р., коли діяв неп, а також наприкінці 20-х рр. Голод 1928–1929 рр., причини якого частково висвітлені в історичній літературі, виявився наслідком системного застосування нових форм і методів стягнення хлібозаготівельної та грошової повинності на тлі нещодавнього, що стався від стихії. Зимомою 1928 р. від морозу загинула значна частина зернових культур, особливо у південних районах, де постраждало від 50 до 97% сільського господарського клину, а разом в Україні негода знищила 70,3% озимої пшениці, 18,3% жита²⁸². У центральних та східних районах загинуло від 30 до 44% посіву, тому здійснення хлібозаготівель із застосуванням карально-репресивних методів лише ускладнило економічно-господарську ситуацію в українському селі, відтак селяни почали голодувати. Селами прокотилися «голодні страйки». На Миколаївщині, Херсонщині, Криворіжжі, Дніпропетровщині селяни вигукували протестні гасла на адресу влади: «Ви забрали хліб, нічого не дасте бідноті», «Я червоноармієць, служив у Червоній армії, а тепер голодую», «Ми помираємо з голоду»²⁸³. 12 червня 1928 р. ЦК КП(б)У констатував, що в окремих районах Херсонської округи понад 30% бідняцьких господарств відчували «гостру потребу в хлібі»²⁸⁴. Голод охопив села Березівського району Одещини. Від недороду потерпали 3 млн осіб степової смуги, тобто 620 тис. селянських господарств²⁸⁵.

Соціально-економічна ситуація довкола недороду та форм і методів хлібозаготівель обговорювалася в політбюро, на пленумах ЦК КП(б)У, в уряді, але радянська політична еліта відмовилася від закупівель імпортного хліба — вона стимулювала експорт власного зерна. Недорід можна було ліквідувати, однак в Україні діяли «надзвичайні заходи» хлібозаготівель, які дещо згасали весною, а наростали у жнива. Уповноважений по хлібозаготівлі у Роменській та Лубенській округах О. Полоцький цікавився 1 листопада 1928 р. соціальною перспективою: «Який стан утворився після того, як ми від репресованих хлібозаготівель перейшли до добровільних»²⁸⁶. Стан відомий — голод, злидні, зневіра, гнів, спротив населення, тому що репресивний механізм виконання натуральних та грошових повинностей в українському селі ніхто не скасовував, а лише оздоблював фіскальними формами та методами вилучення хліба, грошей.

Недорід та хлібозаготівлі 1928–29 р. виснажили економіку села. Тому від локального голоду весною 1928 р., котрий тоді ще не мав всеукраїнської географії українське селянство відчуло на власних родинних «генеральну репетицію» майбутнього голодомору. Весною 1929 р., тобто внаслідок хлібозаготівельної політики радянської влади, селяни масово голодували, про що свідчать інформаційні зведення ДПУ УСРР. В одному з них зазначалося, що в Зінов'євській окрузі у с. Нова Прага «...опухла сім'я біднячки Коновалової», у Бобринецькому районі у більшості бідноти хліб витрачено в березні місяці, в сільрадах Червона

Долина, Федорівка, Нова Бабанка, Апрелівка, Буховицька відсоток голодуючого бідняцтва сягав 70%²⁸⁷. В селах окремих районів від голоду потерпали десятки і сотні сімей, траплялися випадки голодних смертей, а опухання виявилось масовим. Наприклад, у зведені ДПУ з Первомайської округи зазначалося, що в «...с. Капустянка Савранського району помер від голоду бідняк Островицький, у цьому селі значна частина бідноти вживає сурогати; в селах Цвенігородка, Герцфельдово Доманевського району значна частина бідноти голодує, є опухання. У с. Градовка цього ж району помер бідняк від виснаження. В с. Могильному Хашчеватського району приблизно 60% бідняцтва голодує, померло 2 чол.»²⁸⁸. У розмовах селян Херсонського району, судячи з довідок агентів ДПУ, зустрічалися такі висловлювання: «У нас голод тому, що здали увесь хліб. Якщо б не було хлібозаготівель і самообкладання, то хліб був би зараз 5 руб. пуд»; «Якщо ще триватиме існування радянської влади, то нас усіх не стане, усім доведеться померти». Отже, голод став реальністю у повсякденному житті українського села у перші роки масової колективізації. Її початок восени 1929 р. став зловісним, ніби здійснював селянське передбачення — «усім доведеться померти».

Голод 1928–1929 рр. в Україні, хоч і значно менший за руйнівними соціально-демографічними наслідками та географією від 1921–1923 рр., однак тотожний за причинами походження, викликав занепокоєння українців у Європі. 5 січня 1929 р. у Празі зібралася ініціативна група з числа громадських діячів, науковців, освітян, які заснували Комітет допомоги голодуючим в Україні. До його складу потрапили Д. Антонович, Г. Довженко, К. Мацієвич, П. Макаренко, О. Сірополко, П. Феденко, З. Мірна. Вони звернулися до управи Червоного Хреста Чехословаччини, до культурно-освітніх установ та уряду країни з відозвою про надання допомоги²⁸⁹. П. Феденко опублікував брошуру «Голод на Україні», у якій визнав факт недороду 1928 р., а також замовчування його з боку радянської влади, яка сповістила про голод 13 листопада 1928 р. на сторінках газети «Пролетарська правда». Покликаючись на періодичну пресу, він підкреслював, що «границя голоду пересувається з Степової України значно на північ». «Кількість загрожених голодом» у 3,6 млн осіб він вважав неповною, позаяк «...в дійсності катастрофа набрала значно більших розмірів, ніж подають офіційні відомості»²⁹⁰. Українська радянська преса, яку використовував П. Феденко, інформувала про те, що «харчовою допомогою» передбачалося охопити у листопаді 1928 р. 18% дітей — 224 тис. осіб²⁹¹. Допомога «передбачалася», але хліб з українських сіл вивозили, а не завозили «червоні валки». Висновок П. Феденка виявився реалістичним, тому що «...дійсно, загроза повної руйни й смерти повисла над Україною: виснажене голодом селянство не має чим засівати і не має чим орати»²⁹². Брошура була перекладена французькою мовою і здана до друку, виданням якої переймався О. Шульгин — голова Комітету допомоги голодуючим в Парижі²⁹³. Таким чином, радянські та зарубіжні джерела інформації тих років засвідчували факт масового голоду в Україні 1928–1929 рр., інтенсивність і територія якого виявилися загрозливими, хоча кількість померлих значно меншою від першого радянського голоду 1921–1922 рр.

Питання географії поширення голоду має соціальну, національну, економічну та суто територіальну складові, які варто розглядати комплексно, уни-

каючи політично-правових тлумачень. Важливо виявити та встановити історичний факт самого явища, його еволюцію, причини та обставини розповсюдження. Будь-який соціум, особливо такий консервативний, яким було українське село, не виникає водночас, але швидко трансформується за умови радикальної зміни соціально-економічних, етнокультурних (фактор мови), духовних (традицій, релігія).

Висвітлюючи голод в Україні періоду сталінської реконструкції, тобто протягом 1928–1938 рр., важливо вирізняти ці соціальні явища за структурно-системними ознаками, тому що вони стосуються сільського і частини міського населення України. Повсякденний голод та голодомор супроводжувався конкретними формами соціально-психологічних аномалій та фізіологічних змін (недоїдання, жебрацтво, безпритульність, вживання сурогатів, дохлої худоби, виснаження, опухання, людодіство, труподіство, смерть), які стали масовим явищем в українському селі, а в умовах постголодоморного періоду (1936–1938 рр.) нагадували хворобами, фізичними недугами, каліцтвом, безпліддям жінок, демографічними прогалинами, психологією страху. Поняття і явище «голод», особливо досліджуваного періоду, якщо опустити причини, розкриває переважно соціально-фізіологічний аспект, позаяк існують відповідні критерії визначення стану людини. Голод та голодування — це така фізіологічна стадія людського організму і соціального бідкування населення, з якої можна вийти з незначними втратами для популяції, а термін «голодомор», котрий став надбанням сучасної історіографії, означає масову смертність від штучного голоду в українському селі 1932–1933 рр., спричиненого карально-репресивними заходами радянської держави. Голодомор є наслідком терористичної діяльності партійно-радянської системи влади, яка свідомо створила умови, несумісні з життям. Тому соціально-економічна політика радянської влади тих лихопомних літ юридично і політично визнана геноцидом.

Територія голодомору стосувалася цілих сіл, районів та областей, у яких було зафіксовано масове опухання, смертність, епідемії тифу, малярії, факти асоціальних аномалій — труподіство, людодіство. Їх наявність свідчила про довготривалість голодування, про фізичне виснаження та морально-психологічні мутації людської психіки. Встановлено адміністративно-територіальні ознаки, тобто конкретні населені пункти, відтак і постраждалих від голодомору людей за національністю чи етнічністю, враховуючи наявне населення, яке знаходилося тоді в селі, на території сільської ради, району, області. Дискусії стосовно етнічного та національного складу сільського населення, яке найбільш чи найменш постраждало в роки голодомору, без конкретного соціально-демографічного аналізу етнічної та «моральної статистики», приречені на абстрагування. Поняття «етноцид», «класоцид», «соціоцид», якими оперують деякі українські та переважно зарубіжні історики для оцінки голодомору, залишаються модерними дефініціями сучасної політології, позбавлених науково-історичної аргументації і далеких від реальної ситуації в українському селі.

Етнічний та національний склад населення в УСРР напередодні масової колективізації сільського господарства найбільш вичерпно репрезентують матеріали Всесоюзного перепису 1926 р. Спираючись на них, відділ демографії ЦСУ УСРР розробив та видав весною 1927 р. статистичний довідник про націо-

нальний склад сільського населення²⁹⁴, котрий залишається базовим джерелом визначення компактності проживання того чи іншого етносу, національного соціуму. Для упорядників довідника питання національності означало з'ясування, насамперед, етнографічного складу населення. Вони свідомо виокремлювали національність і не ототожнювали її з «підданством, громадянством», позаяк для встановлення національності опитуваного організатори перепису використовували «принцип самовизначення», питання про рідну мову, а також «національність матері» як критерій.

Етнічна статистика, яка є функціональною складовою демографії, займаючись обробкою даних про етнічний склад населення, бере до уваги етнічну самосвідомість (власне визначення етнічної приналежності), рідну мову, інколи і релігійну складову. До етнічних ознак слід віднести також спільність території. Українські селяни наприкінці 20-х рр. становили основу українського етносу, спільноту, яка історично склалася, вирізняючись мовою, обрядовістю, культурою, побутом, компактністю проживання і сталістю території — села, хутори. Як етнічна спільнота зі сталими організаційно-соціальними формами повсякденного життя, культури — українці представляли самобутній народ, котрий вирізнявся місцем свого проживання та походження, крім інших соціально-демографічних ознак.

До початку сталінської модернізації соціально-економічних відносин у 1929 р. українці зберегли традиційні форми господарювання та соціально-культурного побутування. Етнонім «українці» потрапив до офіційної назви радянської державності — Української соціалістичної радянської республіки. Згідно конституційного положення про єдине громадянство в СРСР, кожний громадянин союзної республіки був і громадянином СРСР. «Громадянин Союзу РСР, — наголошувалося в положенні про громадянство СРСР від 1931 р., — є громадянин тої союзної республіки, в межах якої він постійно живе. Проте, коли він через національність або походження вважає себе за зв'язаного з іншою союзною республікою, то він може обрати громадянство тої республіки»²⁹⁵. Закон про громадянство визнав територію та постійне проживання в якості основної ознаки.

Всесоюзний перепис населення враховував не громадянство, а передусім національність та етнічний склад адміністративно-територіальних одиниць, відтак у 1927 р. територію УСРР представляли 53 округи, 700 районів, 612 міст і селищ, 41664 сільських населених пунктів²⁹⁶. Однак внаслідок реформи 1 січня 1930 р. залишилося 42 округи, 579 районів, 10958 сільських рад, 54770 сіл і селищ, у яких мешкало 31 млн осіб, з них 24,7 млн на селі²⁹⁷. За умов політичної ізоляції вони нагадували приречені соціальні резервації.

Етнічний склад сільського населення переконливо доводить той незаперечний факт, що саме селянство становило не лише соціальну основу української нації, але і титульний етнос, котрий репрезентував назву радянської державності. За переписом 1926 р. серед сільського населення українці становили 20,6 млн, тобто 87,7%, а решту — етнічні меншини²⁹⁸. Українські селяни переважали в усіх округах. Зокрема, у 18 округах (Лубенська, Ніжинська, Чернігівська, Роменська, Черкаська, Прилуцька, Конотопська, Білоцерківська, Кременчуцька, Київська, Полтавська, Уманська, Дніпропетровська, Тульчин-

ська, Сумська, Могилівська, Вінницька, Криворізька) вони мали 91–99%, у 13 (Первомайська, Старобільська, Бердичівська, Кам'янецька, Артемівська, Зінов'євська, Шепетівська, Проскурівська, Запорізька, Куп'янська, Ізюмська, Херсонська, Харківська, Коростенська) — 82–90%, у 4-х (Глухівська, Сталінська, Волинська, Миколаївська) — 70–79%, в Одеській, Маріупольській, Мелітопольській — 60–64%, Луганській, і у Молдавській АСРР — 51%²⁹⁹. Отже, будь-яке стихійне чи рукотворне лихо стосувалося саме українських селян.

Українці переважали в районах, тобто серед другої адміністративно-територіальної ланки. Виявлення національного складу сільського населення показало, що їх було менше половини лише у 5 районах з 609 в УСРР³⁰⁰. У 55 вони становили 70–80%, у 100 — 81–90%, у 90 — від 91 до 95%, від 95% і більше у 293 районах. Така етнічна щільність свідчила про компактність проживання українців на всій території УСРР, про функціонування їхнього самобутнього регіону та землеробського укладу життя.

Російська етнічна меншина в УСРР зосереджувалася в селах та містах Луганської, Мелітопольської та Глухівської округ (21–37%), Старобільської, Маріупольської, Сталінської, Ізюмської, Куп'янської, Харківської (10–18%), а в решті округ — менше 9%, з них в 17 округах — від 4 до 0,5%. Так, до 1% населення росіяни мали у 357 районах УСРР, від одного до десяти відсотків — у 38, від 20 до 30% — у 29, від 40 до 50% — у 9, від 50 до 60% — у 3, від 60% до 90% — у 7 районах УСРР. Необхідно зазначити, що українські селяни переважали серед сільського населення промислового Донбасу: Артемівської, Луганської, Сталінської, Старобільської, посідаючи 75–90%³⁰¹.

Округи як форма адміністративно-територіального поділу проіснували до 2 вересня 1930 р., тобто до постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління». На території УСРР діяли 503 адміністративні одиниці — 484 райони та 18 міст, які безпосередньо підпорядковувалися центру. Чергова адміністративна реформа відбувалася протягом 1932–1933 рр. 9 лютого 1932 р. за постановою ВУЦВКу «Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР» було створено п'ять областей: Харківську — 82, Київську — 100, Вінницьку — 71, Дніпропетровську — 54 та Одеську — 50 районів³⁰². Безпосередньо центрові підпорядковувалися 17 районів Донбасу, з них 4 міськради — Луганська, Макіївська, Маріупольська, Сталінська, а також 13 районів — Артемівський, Ворошилівський (Алчевськ), Гришинський, Горлівський, Кадіївський, Костянтинівський, Краматорський, Краснолуцький, Лисичанський, Ровеньківський, Риківський, Сорокинський, Чистяківський. До міськрад було приєднано частину попередніх районів з відповідними сільськими радами.

Територія голоду та голодомору, крім соціально-демографічних та адміністративних ознак, мала хронологічну межу. В опублікованих збірниках документів зустрічаються хронологічні рамки колективізації і голоду (1929–1933), а також голоду (1931–1933), у тому числі голодомору-геноциду (1932–1933). Випадає 1930 р., упродовж якого відбувалося інтенсивне здійснення колективізації та політики розкуркулення. Відтак «куркулі» голодували тоді на «виселках», на пунктах переселення, в таборах для спецпереселенців на Уралі, тобто поза селом. Маючи господарство, яке встигли зліквідувати колективізатори,

український селянин у 1930 р. не голодував, хоча і не жирував. Лихоліття визрівало у 1931 р., особливо протягом другої половини. Весною 1931 р. уже голодували сільські учителі, тому що сподівалися на централізоване забезпечення, але їх позбавили цієї можливості. Тому у Кобеляцькому, Погребищенському, Драбівському, Яготинському, Золочівському, Буцькому та інших районах вони «сидять без їжі»³⁰³.

У лютому–березні 1932 р. на території УСРР 438 кв. км мешкало 32,5 млн осіб, з них понад 7 млн міських жителів та 25,5 млн селян³⁰⁴. Голод досяг межі масового лиха восени 1931 р., а протягом першої половини 1932 р. набув виразних ознак голодомору, охоплюючи все більшу кількість районів. «Випадки недоїдання та голодовки виявилися уже в грудні–січні як серед одноосібників (особливо тієї частини, господарства яких розпродали повністю, навіть і дрібні речі, за невиконання завдань по хлібозаготівлі), — писав В. Чубар до В. Молотова та Й. Сталіна 10 червня 1932 р., — так і серед колгоспників, особливо багатодітних»³⁰⁵. Лист голови РНК УСРР є унікальним джерелом для з'ясування проблеми формування території голодомору, його поширення та глибини ураження сільського населення. «З березня–квітня недоїдаючих, голодуючих, пухлих та помираючих від голоду, — наголошував він, — у кожному селі набиралося уже десятки і сотні; з'явилися кинуті батьками діти та сироти»³⁰⁶. Наявність пухлих та масової смертності, на що звертав увагу В. Чубар, засвідчує факт голодомору, територія якого дуже швидко збільшувалася. «Кількість районів — наголошував В. Чубар, — яка перебуває у важкому становищі, росте (очевидно, частина цього зростання відбувається за рахунок виявлення раніш не виявлених, а частина за рахунок вичерпання внутрірайонних ресурсів наприкінці господарського року». Він протягом 15 днів особисто перебував у «найбільш важких районах і селах Київської і Вінницької областей», відвідавши села 13-ти районів Київської та 4-х районів Вінницької областей, тобто пересвідчився на власні очі. Якщо на початку травня в Україні було виявлено 61 район масового голодування сільського населення, то у червні «можна нарахувати мінімум 100 районів»³⁰⁷. В листі В. Чубаря підкреслювалася критична ситуація в голодуючих регіонах Молдавської АСРР, що мала 11 районів, серед яких переважали, крім Слободзійського, Дубосарського, Григоріопольського, Тираспільського, українці. Їх було в Ананьївському — 52%, Балтському — 95%, Бірзульському — 52%, Кам'янському — 47%, Крутянському — 71%, Рибницькому — 53%, Червоно-Окнянському — 65%. На території автономії загалом проживало 493 тис. осіб, з них українців — 248 тис., молдаван — 169 тис.³⁰⁸ Відтак застереження, висловлене Петровським і адресоване Сталіну: «До чого хлібозаготівлі довели Молдавію — Вам відомо», стосувалося більшою мірою етнічних українців цієї автономії.

Голодомор, судячи з листа В. Чубаря від 10 червня 1932 р., охопив третину сільських районів УСРР з населенням 8,5 млн осіб. Про масовий мор свідчать десятки і сотні «опухлих і померлих від голоду у кожному селі», а про штучність «система вилучення в одноосібників хліба повністю, навіть і насінневих фондів і майна, повне вилучення усього наявного в колгоспах», «додаткове друге, а нерідко і третє» завдання, «хліб, виданий колгоспникам авансом на трудовні, забирався бригадами до хлібозаготівель». Голова ВУЦВКу Г. Петров-

ський, інформуючи Сталіна про голод в Україні, передав слова селян: «Навіщо створили штучний голод, адже у нас був урожай; навіщо насіння забрали — цього не було навіть за старого режиму; чому українцям треба за скрутних умов їхати за хлібом до нехлібних районів?»³⁰⁹. Він вжив цей вираз без лапок, тобто передав настрій селян. В листі є також доказ масового голодування: «інколи дві третини чоловіків залишають село і їдуть за хлібом». Пропозиція Г. Петровського стосовно «організованої поїздки за хлібом через кооперацію та колгоспи» була відхилена, а натомість з'явилася заборона продажу залізничних квитків для селян.

Столична Харківська область у березні 1932 р., коли голод уразив цілі села і райони, мала 98503 кв. км, де мешкало 7,7 млн осіб, з них 1,5 міського та 6,2 млн сільського населення. Перша інформація про кількість районів області, уражених голодом, з'являється 21 червня 1932 р. в матеріалах політбюро ЦК КП(б)У про допомогу колгоспам бурякосіючих районів. Було названо 7 районів, що перебували «в найбільш тяжкому стані», тобто зазначено не лише територію, а й факт голодомору, позаяк є присутня кваліфікація аномального соціального явища. Від голоду у названих семи районах Харківської області (Семенівському, Кобеляцькому, Чутівському, Глобинському, Нехворощанському, Оржицькому, Оболонському), які географічно знаходилися на Полтавщині, проживало 492 тис. людей³¹⁰. Секретар Харківського обкому КП(б)У Р. Терехов доповідав ЦК КП(б)У в червні 1932 р. про масовий голод в районах області. Лише у Семенівському районі переважна більшість колгоспів та сільрад не мала хліба для громадського харчування, а в селах Буринка, Саранчавка, Гриньки, Крива Руда, Устинівка, Вереміївка, Тройняки, Очеретовата, Великий Поділ, Чернишенське, Михайлівка, Хрущовате, Шепевське, Куликовське, Коржинське «на ґрунті голодування колгоспників є випадки опухання». За переписом 1926 р. в Семенівському районі було 52,3 тис. населення³¹¹, а на березень 1932 р. — 46 тис.³¹² Росіян в районі налічувалося 528 осіб, тобто села були винятково українськими, а також Кобеляцького району (Суша Маячка, Бродщина, Красне, Василівка, Чорбовка, Сухинівка), у яких зафіксували масову смертність та споживання м'яса дохлої худоби, цвіту акації, бур'яну. Це були українські села, приречені на голодну смерть. Так, Сухо-Маяцька сільська рада мала 3265 населення, з них 3245 українців, 14 росіян та 6 болгар, Сухинівська — 252 господарства з 1200 особами, Бродщанська — 374 господарства та 1701 осіб, у тому числі 1692 українця і 19 росіян, Василівська — 572 двори та 2648 душ населення, з них українців — 2641, Краснянська — 523 двори, 2403 особи винятково українців, Чорбівська — 673 господарства з населенням 3508 осіб, українців — 3497, росіяни — 11 селян³¹³. В с. Дуброва Чутівського району лежали пухлими від голоду 36 сімей. Аналогічне становище спостерігалось в інших селах району — Рубльовка, Постельки, Войнівка, Іскрівка, Лисковці, Пилевці, Дельці, Володарка, населення яких масово залишало домівки у пошуку порятунку від голодної смерті. У них мешкали винятково українці, а представники інших етносів становили одиниці. Наприклад, в с. Войнівка було 575 дворів з населенням 2808, а українців 2786, 12 росіян і 4 німці³¹⁴. Українськими за етнічним складом були відомі села Іскрівка та Кочубеївка: перше мало 958 господарств з населенням 3882, з них українців — 3740, росіян — 90, євреїв — 14, поляків —

19, німців — 4; друге 826 дворів з населенням 2965, а українських селян — 2829, решта — нацменшини.

Територія голодомору охоплювала усі села району, у яких проживали десятки тисяч хліборобів. Населення районів у 1932 р., якщо порівняти з даними перепису 1926 р., збільшилося, але шляхом розширення їх територіальних кордонів та об'єднання із сусідніми регіонами. Так, у Глобинському районі станом на березень 1932 р. мешкало 101,7 тис. осіб, позаяк до його складу входили села колишніх Глинського та Горбівського районів. В с. Федорівка, яке мало 197 дворів, налічувалося 982 особи, з них 976 українців, а під час посівної 1932 р. померло — 80, протягом травня — 36, а за квітень — більшість «сімей цього села лежить пухлими»³¹⁵. В с. Горби цього району було 864 двори з населенням 4092 особи, з них українців виявилось 4028, а від голодовки померло за весну — 11, в с. Бориси, як зазначалося в доповідній записці Харківського обкому КП(б)У, «пухлих від недоїдання — 91 особа (всі бідняки)»³¹⁶. Селяни помирали на вулиці, а трупи лежали декілька днів. В Оржицькому районі, судячи з інформації секретаря Харківського обкому Р. Терехова, переважна більшість колгоспів не мала хліба, тому на початку весняної сівби колгоспники харчувалися сурогатами, а в селах лежали десятки пухлих селян: Круподерка — 40, Луком'я — 30, Яблунівка — 30, Оржиця — 27, Перевенці — шестеро. Відсутність громадського харчування колгоспників спричинила їх масовий невихід на роботу.

Із 82 районів Харківської області, крім дуже «важких», про які було згадано, «аналогічні випадки більшого чи меншого рівня голоду встановлено в таких районах»: Сахновіщанському, Краснокутському, Злочівському, Дворечанському, Куп'янському, Сватівському, Оболонському, Карлівському, Краснопільському, Ново-Санжарському, Печенізькому, Старо-Салтівському, Лубенському, Миропільському, Старобільському, Ново-Георгіївському, Сумському, Чорнуському, Лохвицькому, Близнюківському, Пирятинському, Чугуївському, Решетилівському, Гадяцькому, Недригайлівському, Балакліївському, Троїцькому, Петровському, Зіньківському, Білолуцькому, Липово-Долинському, Ново-Псковському, Роменському. Отже, голод охопив 39 районів Харківської області, які було визнано «важкими», але і в інших її частинах селяни нестерпно голодували. У перелічених районах мешкало 3,2 млн осіб, які стали жертвами голодомору, тому що помирали внаслідок тривалого недоїдання, від хвороб та ґрунті фізичного виснаження, вживання м'яса дохлої худоби, гризунів, котів, собак. Батьки втрачали дітей, а жінки здатність народжувати, бо хворіли на дистрофію.

Протягом 1932 р. кількість районів Харківської області зменшилася, тому що перейшли до створених Донецької та Чернігівської областей, однак від цього не зменшилася територія голодомору. 2 липня 1932 р. виникла Донецька область, до якої приєднали 13 районів Харківської області³¹⁷, а 15 жовтня 1932 р. — Чернігівська, у підпорядкування якої передали 7 районів столичної Харківщини³¹⁸. Восени 1932 р., тобто в апогей застосування «чорних дошок», репресивних методів і форм хлібозаготівель, Харківська область мала 64 райони, простираючись на територію сучасної Полтавської, Сумської та десятки районів Київської областей. Її територія зменшилася майже на 25 тис. кв. км, яка мала

1864 сільські ради, понад 5 млн сільського та 1,4 млн міського населення³¹⁹. Адміністративно-територіальні зміни зафіксовано у довіднику Харківської області, опублікованому у 1933 р., хоча населення районів реформованої області залишилося сталим, тобто станом на січень 1932 р.

Столична Харківщина 1933 р. перетворилася в область масового голодомору. Якщо 1 березня голод охопив 21, то уже 1 травня — 42, а на початку червня 1933 р. — 59 районів, з них «особливо уражених» — 23, середнього ураження — 17, «слабше» — 19 районів³²⁰. Серед особливо уражених голодом опинилися Хорольський, Чутівський, Новогеоргіївський, Полтавський, Кременчуцький, Решетилівський, Красноградський, Кобеляцький, Глобинський, Миропільський, Чугуївський і Новосанджарський, у яких, за повідомленням начальника Харківського обласного відділу ДПУ З. Кацнельсона, «захворювання і смертність на ґрунті виснаження набули загрозливих розмірів». До районів, населення яких перебувало у «важкому» стані, у червні 1932 р., додалися Хорольський, Полтавський, Кременчуцький райони. На території цих 12 районів перебувало 1,2 млн осіб, серед яких виявилось багато «хворих і пухлих» на ґрунті недоїдання, допомога яким у низці випадків не надавалася із-за відсутності будь-яких ресурсів продовольства». Селяни харчувалися м'ясом дохлої худоби, котів, собак, помирали від отруєння та різних хвороб — дизентерії, тифу, малярії. «Трапляються випадки, — підкреслював Кацнельсон 5 червня 1933 р., — коли залишені серед живих батьки поїдали трупи померлих від виснаження дітей. Також траплялися факти, коли на ґрунті недоїдання члени родин вбивали менш слабких, головним чином дітей, вживаючи їхнє м'ясо»³²¹. Отже, голодомор досяг апогею, а людоїдство стало масовим. Якщо зважати на те, що голод охопив 59 районів, які вирізнялися його руйнівними наслідками та поширенням, то разом в області голодувало близько 5 млн осіб. Так, в Балаклійському районі з 48 сільських рад «найбільш ураженими» виявилось 26 з 39 колгоспів³²², у якому мешкало 141 тис. сільського населення³²³. Село Чепишки, яке мало 500 дворів, «перетворилося на пустир», а «ранком диму з труб не видно», бо за березень–травень померло понад 300 осіб, сто лежало пухлими. В селах переважали українці, які масово помирали від голоду. В с. Вовчий Яр було 800 дворів, а щоденно помирало 8–12 колгоспників, відтак протягом півтора місяця померло 2,5 тис. селян³²⁴. Із 25 сільських рад Новосанджарського району голодом було уражено 18, а 45% колгоспників та одноосібників «зовсім не мають ніяких продуктів харчування», відтак у кожному селі налічувалося 60 сімей, де перебувало не менше 200 пухлих від голоду осіб.

Якщо зважити на те, що дві третини сільських рад району опинилося в зоні голодомору, то від нього потерпало 94 тис. осіб, хоча і серед третини, яка не була обстежена органами ДПУ, селяни нестерпно голодували. В Красноградському районі було 40 рад з населенням 123 тис. осіб, з них 15 тис. міського, а голод та масову смертність було виявлено у 32 сільрадах та 103 колгоспах³²⁵. В Ізюмському районі у 14 сільрадах з 36 голодувало 15 тис. селян, а померло 2,5 тис.³²⁶ Кількість голодуючих районів Харківщини збільшувалася: якщо 5 червня органи ДПУ виявили 59 районів, то станом на 10 червня їх було 61, відтак територія голодомору становила в області 74,1 тис. кв. км з населенням близько 5 млн осіб, а вірогідність смертності по районах від 30 до 50%.

Територія Київської області на час її утворення 9 лютого 1932 р. була однією з найбільших, враховуючи кількість районів та населення. Її площа становила 104,2 тис. кв. км з 8,2 млн населення, з якого міського — 1,3 та сільського — 6,9 млн осіб³²⁷. 15 жовтня 1932 р. 29 районів Київської області стали основою для формування адміністративно-територіального устрою Чернігівської області, відтак залишилось на Київщині 69 районів, але до неї одночасно з вилученням приєднали сім районів Вінницької області (Бабанський, Монастирищенський, Оратівський, Плисківський, Погребищенський, Уманський, Христинівський)³²⁸. Після чергової реорганізації Київська область мала 72,7 тис. кв. км, 2571 сільську раду, 6,3 млн населення, з них 5,2 сільського³²⁹, тобто на 200 тис. більше від столичної Харківщини.

Формування голодоморівської території на Київщині розпочалося з січня 1932 р., заявило про себе під час весняної сівби, а на початку червня набуло ознак соціального лиха. Саме тоді голод охопив 13 районів області, де мешкало 1,1 млн осіб, у яких особисто побував В. Чубар. Вони були віднесені до категорії «найбільш тяжких», відтак існували райони іншої категорії ураження — «середньої» та «слабкої». Протягом літа, незважаючи на новий урожай, голодування сільського населення набувало масового характеру. 11 липня 1932 р. голова Жашківського райвиконкому доповідав ВУЦВКу про те, що в районі «були випадки масового голодування»³³⁰, а в с. Тарасівка Звенигородського району було виявлено факти людоїдства. В с. Нове Місто Монастирищенського району батьки «порізали та з'їли своїх дітей — хлопця 9 років і хлопця 2 років»³³¹, що свідчило про мутацію психіки голодних селян. У червні 1932 р. людоїдство було зафіксовано в селах Станіславчик та Матусів Шполянського району.

Доказом поширення голодомору в колгоспах Київщини, став масовий вихід з них селян. Лише протягом червня 1932 р. їх залишили 14 тис. колгоспників у 475 колгоспах 111 районів, з них 3,3 тис. селян 75 колгоспів 21 району Київської області. 22 вересня кількість заяв про вихід з колгоспів 27 районів досягла 7 тис.³³² Колгоспники розбирали худобу, майно, а основною причиною виходу з колгоспів явився голод, спричинений не лише хлібозаготівлями. Партійно-урядові органи заборонили видачу хліба для громадського харчування, торгівлю, виїзд за продуктами до інших районів та областей, не видавали хліба на зароблені трудовні. Ситуацію ускладнювали карально-репресивні методи хлібозаготівель, переслідування селян за «крадіжку» так званих п'яти колосків, застосування «чорних дошок», «червоних токів», тобто форми масового позбавлення хліба великих груп сільського населення — сіл, сільрад, колгоспів, районів.

Голодомор на Київщині у 1933 р. вирізнявся територією поширення, інтенсивністю смертності та формами асоціальної поведінки людей, виснажених фізично і психічно. Якщо минулого року січень—червень був початком масового голоду, то перша половина 1933 р. виявилася його апогеем, позаяк від голодної смерті помирали селяни у кожному селі області. Станом на 15 лютого 1933 р. «за перевіреними даними» Київського облвиконкому голодувало населення 21 району області, а в багатьох селах Володарського, Білоцерківського, Богуславського, Тетіївського, Уманського, Смілянського траплялися випадки людоїдства, що спонукало президію облвиконкому видати розпорядження про боротьбу з ними. Масова смертність, яка спостерігалася протягом грудня 1932 р.,

стала явищем повсякденним, втрачаючи почуття страху, тому що селяни почали звикатися з нею. Так, в с. Петрашівка Володарського району за останні дні грудня–січень від «виснаження померло до 35 осіб», а хворих і пухлих знаходилося до 40 осіб³³³. Напередодні колективізації с. Петрашівка мало 248 господарств українських селян з населенням 1157 осіб. Труп померлих селян у Петрашівці та сусідній Павлівці, яка налічувала 536 дворів та 2191 душ, з них 2164 українців³³⁴, лежали по 4–5 днів у хатах. 28 лютого 1933 р. інформаційно-посівна група ЦК КП(б)У доповідала, що серед низки областей найбільш «гострі форми набуває голодування в районах Київської області, яке супроводжується опуханням, смертними випадками і навіть фактами людодіства»³³⁵. Помирали колгоспники, які мали трудовні, тобто зароблений хліб, але у багатьох колгоспах не розраховувалися з колгоспниками, а видача на трудовень становила 300–400 г. Керівництво деяких районів, сільських рад, колгоспів намагалося використати хліб для організації так званого громадського харчування працюючих колгоспників, але були випадки, коли Тарашанський, Ставищенський райпарткоми «пройшли повз факти голоду». В одних районах були спроби збереження продовольчого та посівного матеріалу, відтак темпи хлібозаготівель падали, а в інших сільради та колгоспи виконували триразові завдання до двору, що зумовлювало поширення зони ураження селян штучним голодомором.

Статистичні відомості про територію голодомору на Київщині, які розробляли оперативні підрозділи ДПУ та райвиконкоми у 1933 р., висвітлюють і засвідчують історичний факт злочину. Демографічна наука має поняття «моральна статистика», тобто статистику смертності від асоціальних факторів. Те, що відбувалося в українському селі протягом голодомору, можна віднести до явищ «моральної статистики», тобто статистики злочину, вчиненого державою проти власного народу. 1 березня 1933 р. Київський обласний відділ ДПУ УСРР виявив кількість наявних районів та населених пунктів, голодуючих сімей, дорослих і дітей, хворих пухлих, померлих, випадків людодіства і труподіства. Голод охопив 42 із 76 районів області та 829 населених пунктів, у яких потерпали 94 тис. дорослих, 112 тис. дітей, а хворих та пухлих виявилось 63 тис., померлих 13 тис.³³⁶ Підкреслювалося, що передані дані стосувалися лише 42 районів, а відомості райвиконкомів не збігалися з оперативними даними ДПУ.

У березні 1933 р., враховуючи лише дані облвідділу ДПУ, тобто наявні адміністративні, територія голодомору на Київщині охоплювала наступні райони: Обухівський (80,7 тис. осіб), Баришівський (72,5), Фастівський (81,6), Черкаський (147,5), Чигиринський (92, 7), Золотоніський (91,6), Канівський (87,2), Корсунський (94,3), Городищенський (30,5), Гельмязівський (55,1), Чорнобаївський (97,7), Златопільський (91,6), Звенигородський (87,2), Шполянський (99,3), Кам'янський (112,4), Житомирський (112,0), Коростенський (84,3), Баришівський (31,5), Хабненський (40,1), Бориспільський (72,5), Білоцерківський (144), Володарський (51,7), Попельнянський (96,8), Рокитнянський (102,5), Ружинський (103,8), Сквирський (105,7), Ставищенський (65,9), Тарашанський (81,6), Тетіївський (57,2), Черняхівський (59,6), Кагарлицький (58,1), Уманський (144), Хрестинівський (57,2), Монастирищенський (72,4), Оратівський (50,8), Жашківський (50,4), Плисківський (56,3), Бабанський (95,9), Буцький (117,9),

Лисянський (66,5), Тальнівський (108,6), Богуславський (140,6)³³⁷. Отже, враховуючи наявне населення, яке мешкало тоді у 42 районах Київської області, маємо 3,7 млн голодуючих селян. До категорії 42 районів не потрапили такі, де також голодувало сільське населення. Так, на початку березня 1933 р. від голоду потерпали села Мархлевського польського національного району на Житомирщині: Шиєцька Буда, Василівка, Дранецькі — Хатки, Яблунівка, Ульяновка, Мар'янівка. У них голодували і помирали десятки сімей³³⁸. В районі мешкало тоді 49,4 тис. осіб³³⁹.

Голод супроводжувався випадками людоїдства та самогубств. На початку березня 1933 р. голодомор проник в села Богуславського району: Ісайки, Медвин, Ольховиці, Синиці, Чайки, Бородяни, Красногородка, Гта, Яхни, Михайлівка. В с. Масловка селянка, виснажена тривалим голодом «повісила своїх 3 дітей і сама повісилася». Із 39 сіл Уманського району факти масового голоду було виявлено в 29, а в с. Маньківка Буцького району «пухлих і виснажених на ґрунті недоїдання — 400 осіб», шаленів тиф. 12 березня 1933 р. Київський облвідділ ДПУ, доповідаючи про сотні пухлих і виснажених селян по селах Київської області, зазначав, що наведені цифри значно «зменшені», позаяк райапарати ДПУ обліку кількості голодаючих та пухлих не ведуть, а про дійсну кількість померлих від голоду почасти невідомо і сільраді»³⁴⁰. Наркомзем УСРР, спираючись на дані облвідділу ДПУ, повідомляв 14 березня 1933 р. ЦК КП(б)У про голод в 34 районах Київської області, про сотні і десятки тисяч померлих, тобто про соціально-демографічну катастрофу, яка охопила села області.

Кількість тяжко голодуючих районів, крім 42, виявлених на 1 березня 1933 р., неухильно зростала. Спочатку долучилося три райони (Мархлевський, Васильківський, Коростишівський) з населенням 194 тис. осіб. 3 червня 1933 р. Наркомат охорони здоров'я УСРР надіслав до ЦК КП(б)У доповідну записку, у якій до категорії «важких» відніс 66 районів з 76 у Київській області. За березень–травень кількість районів голодомору збільшилася на 50%. Райони, враховуючи рівень ураження голодом, розподілялися на три групи: до першої групи, яка вирізнялася масовою смертністю, опуханням, людоїдством тощо, належало 34, до другої — 17, третьої — 15 районів³⁴¹. В документах мало згадуються північні райони Київщини — Хабнянський, Овруцький, Чорнобильський, Словечанський, німецький Пулинський, Малинський, Лугинський, Олевський, Іванківський, де факти голоду мали місце, але значно менше від центральних та південних. Вони були малочисельними, у яких мешкало разом близько 450–500 тис., а основну територію голодомору становили 66 районів з населенням близько 6 млн селян³⁴². Якщо 25 березня голод охопив 1214 сіл, то 5 квітня — 1378, а 15 квітня — 1577 сіл³⁴³, а в області було 2571 сільських рад³⁴⁴. Загальна кількість населення, яке голодувало, 25 березня становило 399 тис., а 15 квітня — 494 тис., з них дітей 179 тис. та 262 тис. Вражаючи «моральна статистика», тобто статистика злочину держави. Якщо 25 березня було 89 тис. пухлих, то 5 квітня — 102 тис. Найбільш постраждалими виявилися Богуславський (30,9 тис. голодуючих), Білоцерківський (30,5), Попельнянський (20), Ставищенський (17,1), Оратівський (16,3), Буцький (14,9), Обухівський (14,1), Ржищевський (13,9), Уманський (13,2), Бабанський (19,1), а решта районів від 10 до 12 тис. осіб. Наркомат охорони здоров'я висловив сумнів стосовно

вичерпності наведених даних. «Безсумнівним необхідно вважати значно зменшеними цифри померлих, — наголошував заступник наркома охорони здоров'я Хармандар'ян, — позаяк перевірка на місцях і прискіпливе вивчення місцевого матеріалу свідчить про значно більші цифри»³⁴⁵. Смертність за січень–лютий по деяких районах перевищувала у 2–5 разів наведені дані, відтак вона становила пересічно третину серед дорослих і майже стовідсоткову смертність дітей до 1 року. Майже 100 тис. осіб залишилися без елементарної госпіталізації для виведення із стану довготривалого голодування і дистрофії, а попереду були надзвичайно складні місяці — травень–червень.

Сільські райони Київщини належали до етнічної території українців, тобто їх компактного розселення по селах та хуторах. Якщо взяти Богуславський район, у якому мешкало 140,6 тис. осіб, то за національним складом він був винятково територією українських селян. Етнічною строкатістю вирізнявся Володарський район, де третина сільських рад була представлена поляками та німцями. У деяких районах траплялися єврейські сільські ради. У Мархлевському польському районі переважало сільське польське населення, хоча у деяких сільських радах існував національний паритет, тобто поділ населення між українцями, поляками і німцями. Пулинський район, котрий мав 50 сільських рад, німецька етноменшина переважала у 19 сільрадах (50–90%). Центральна і південна Київщина, яка становила основну етнічну територію українців, виявилася епіцентром голодомору. Ця територія суттєво вирізнялася від поліських районів, маючи у кілька разів більше дворів на сільраду та по конкретних селах, відтак і вірогідність смертності. Наприклад, населення Шевченківської округи, яка мала 23 райони напередодні колективізації, зосереджувалося у 1348 пунктах, з них у 451 селі та на 498 хуторах³⁴⁶. За переписом 1926 р. на Черкащині мешкало 1 млн 13 тис. осіб, з них українців 999 тис., тобто 98,7%³⁴⁷. Зазначу, що природний рух населення у 1924 р. становив на Черкащині у 1924 р. 25658 осіб сільської людності, у 1925 р. — 26221 особу³⁴⁸, тобто на рівні чисельності голодуючих одного району. Наприклад, в Кам'янському районі станом на 14 червня 1933 р., судячи з доповідної записки політсектору МТС Київської області, зафіксовано було «масові випадки голодання і вимирання цілих сіл», а за 1,5 місяця «смертні випадки набирають масового характеру»³⁴⁹. У 27 селах району померло 3336 осіб, а в с. Осота, де діяв колгосп «Шлях колгоспника», за травень місяць померло 120 селян, тобто 4 особи щодня. У 1925 р. природний приріст населення Кам'янського району становив 1884 особи³⁵⁰, тому протягом 1933 р. природне відтворення українців у селах Кам'янського району припинилося.

Високою смертністю, спричиненою голодом, вирізнялися села Тетіївського району. В малочисельному селі Ненадиха за 20 днів травня померло 113 осіб, тобто майже 6 щодня, а 80% дітей по селах району були пухлими. За квітень померло 1000, за п'ять днів травня — 459, за 10 днів червня — 2000 осіб, які відносились до категорії першопричин смерті від голоду, діяли й вторинні фактори — кишково-шлункові, отруєння, тиф, дистрофія. Смерть стала звичним явищем серед українців-хліборобів Київщини, приречених на голодну кончину. В селах району ім. Петровського (Городищенський) померло, за неповними даними, 6 тис. селян.

Начальники політвідділів МТС багатьох районів Київщини використовували формулювання «збільшилась смертність серед дітей», «гостре голодування і смертність на ґрунті виснаження не ліквідовані, а весь час збільшується», «смертність набрала значних розмірів». Масово вимирали сім'ї селян-односібників, а на колгоспних угіддях працювали пухлі і страшно виснажені селяни, які помирали прямо на полях, уцілілих відвозили додому непритомними. «Така висока смертність, — інформував політвідділ Виноградської МТС Лисянського району, — створює велику загрозу недостатці робочої сили для збирання врожаю та обробки буряків»³⁵¹. Померлих від голоду не ховали одразу, тому їх трупи поїдали ті, хто був живий. Дві категорії голодуючих викликали увагу «гробоків»: померлі та пухлі. Людоїдство набуло масового явища. «Характерно, що народ збайдужів, — писав начальник політвідділу МТС ім. Петровського Кам'янського району, — абсолютно ні на смертність, ні на людоїдство не реагує»³⁵². Жахливе зізнання, яке передає повсякденне вимирання українських селян на штучно створений більшовицьким режимом території голодомору.

Особливістю голодомору в Україні є одночасність ураження майже усієї території, а також її формування з січня 1932 р. Від голоду потерпали північні і центральні райони УСРР, не кажучи про південні та східні. 21 травня 1932 р. 8 районів Вінницької області, які, за оцінкою ЦК КП(б)У, «перебувають у найбільш тяжкому становищі», потребували невідкладної допомоги: Бабанський, Уманський, Оратівський, Плисківський, Погребищенський, Монастирищенський, Христинівський, Немирівський. Там мешкало 547 тис. осіб³⁵³. Вінницька область мала 2251 сільську раду та 4,7 млн селян, а разом з міським населенням 5,2 млн осіб³⁵⁴. Спочатку утворення область мала 71 район, а після часткової реорганізації — 64, з них 9 станом на 21 червня 1932 р. перебували «у найбільш важкому становищі»³⁵⁵. Перша половина травня 1932 р. характеризувалася «збільшенням голодування у багатьох селах Тростянецького району з наступним опуханням та смертністю»³⁵⁶. Так, в с. Тростянчик тоді померло від голоду 40 сімей, в с. Паланка — 52 сім'ї, у яких лежало пухлими 409 осіб, а в селах Стратіївка, Северинівка голодувало 950 та 1000 селян.

В Уманському районі в с. Фурманка протягом 1–5 травня померло 24 особи, а в селах Дмитрушки, Фурманка, Ладижинка, Ропотуха, як зазначалося в довідці організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У 16 травня, «смертність носить масовий характер»³⁵⁷. Зокрема, в с. Дмитрушках «немає такого дня, коли б не вмирало 5–6 чоловік від голодної смерті». «Недоїдання охоплені всі села району, за винятком с. Яроватка, — зазначалося в довідці, — де стан більш-менш задовільний. В решті сіл району голодування та смертність набрали масового характеру. За відсутністю продуктів їдять дохлих коней, забитих собак, викопують торішню гнилу картоплю, буряк, інші коріняки, домішують бур'яну, що появляється, і таким чином годуються. По полях ходять цілі групи людей, що збирають падаль, коріняки й вживають їх для їжі. Харчування дохлятиною, різними покидьками, гниллю носить масовий характер та призводить до захворювань й збільшення смертності (в с. Паханка виявлено випадки смертності від дизентерії, сибірської язви). І, нарешті в с. Степківка виявлено факт людоїдства... Опухлих від голоду, яким загрожує смерть, в кожному селі численна кількість. У зв'язку з відсутністю продуктів харчування в більшості сіл

збільшення захворювань від голоду, смертності»³⁵⁸. Уманський район, якщо брати до уваги етнічний склад сільського населення, був представлений українськими селами, а також решта районів, які були віднесені до категорії «тяжких». Так, в Немирівському районі сільські ради мали від 177 до 953 господарств, а 19 з 26 сільрад були винятково українськими, решта мала 297 осіб росіян, євреїв, поляків, тобто по 11 на сільраду. На території сільської ради мешкало від 618 до 3234 українців³⁵⁹.

Голодомор мав антиукраїнське спрямування за фактом свідомого ураження складу сільського населення. 15 жовтня 1932 р. Вінницький обком КП(б)У доповідав про голод в селах та районах області, зазначивши відсутність внутрішніх ресурсів для належного продовольчого забезпечення голодуючих. В Уманському районі «недоїданням і голодовою» було охоплено від 35 до 50% населення сіл, а в березні 1932 р. по місту Умань померло 145 проти 60 осіб у березні 1931 р., протягом квітня на вулицях підібрали 48 трупів селян³⁶⁰. Села району знелюдніли, крім померлих, від 50 до 70% їхніх мешканців розбрелися у пошуках хліба та порятунку. Протягом квітня 1932 р. в селах Підвисоцьке, Левковці, Косенівка, Кам'яне, Вишнопіль Бабанського району щодня помирало двоє осіб, тобто вони були територією голодомору. Напередодні масової колективізації в районі було 19 сільрад від 140 до 1090 дворів у кожній, а з 44,7 — українці становили 44,5 тис. осіб. Усі 12 районів вимагали невідкладної продовольчої та медичної допомоги.

Формування суцільної території голодомору набуло завершення протягом першої половини 1933 р. на Вінниччині. Якщо 17 лютого 1933 р. було виявлено 13 районів (Копайгородський, Липовецький, Любарський, Літинський, Чуднівський, Станіславчинський, Піщанський, Махнівський, Дзержинський, Могилівський, Джулинський, Вінницький), у яких мешкало 940 тис. осіб³⁶¹, то 1 березня 27 районів, тобто «довиявили» ще 14 (Немирівський, Летичівський, Гайсинський, Ново-Ушинський, Брацлавський, Жмеринський, Іллінецький, Калинівський, Тростянецький, Дрижанський, Вороновицький, Полонський, Бердичівський, Старокостянтинівський)³⁶² з населенням 1,1 млн осіб, відтак разом територія голодомору охопила 2,1 млн осіб. Вінницький обком КП(б)У інформував ЦК про «наявність голодних смертей і пухлих» в районах області, самогубств, людодійства. 15 квітня 1933 р. голодомор охопив 37 районів, з них населення 20-ти перебувало у «тяжкому становищі», особливо 300 сіл, у яких щодня помирало 10–12 осіб. На хуторах Немирівського району селяни лежали пухлими. «Ураження захопило значну кількість колгоспів, — писав 16 квітня секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський, — але переважну більшість воно охопило одноосібників, особливо центральних і південно-східних районів нашої області, де одноосібник по-господарськи значно слабше від одноосібника прикордонних районів»³⁶³. В області голод охопив на 17 травня 1933 р. 38 районів, 431 сільраду, а 30 квітня — 33 райони і 385 сільрад, населення яких голодувало та помирало від виснаження і хвороб. Виявлені райони поділяли на 4 групи: до першої, яка вирізнялася «масовим недоїданням», належало 9 районів з населенням 763,9 тис. осіб; до другої — 10 районів з населенням 822 тис., у яких «продтруднощі охопили значну частину сіл»; до третьої віднесені 7 районів із «незначною кількістю сіл», уражених голодо-

мором, де мешкало 411 тис. осіб; до четвертої — 7 районів з «незначною кількістю господарств в окремих селах», як потерпали від голоду, але з населенням 546,3 тис. осіб³⁶⁴. Від голоду страждали селяни прикордонних районів Вінницької області: Муровано-Куриловецький (7 сіл), Проскурівський (21 сільрада з 57), Славутський (4 села), Новоушицький (11 сільрад), Кам'янецький (11 сіл). Тут мешкало 445,4 тис. осіб. Разом, враховуючи населення 38 зазначених районів, голод охопив близько 3 млн осіб. Він тривав протягом наступних місяців, розширюючи територію.

Південні області, які вирізнялися зерновим господарством і широкими ланами, за кількістю уражених голодом районів поступалися центральним регіонам, особливо у 1932 р. В Одеській області весною 1932 р. голодувало населення п'яти районів — 466 тис. осіб, а на Дніпропетровщині також 5 районів з населенням 423 тис.³⁶⁵ Одеська область мала 51 район, 1155 сільських рад, на території яких проживало 3,5 млн, з них в селах 2,6 млн осіб³⁶⁶. За повідомленням ЦК КП(б)У 1 квітня 1933 р. на Одещині було виявлено факти масового голодування в 9 районах³⁶⁷, а там мешкало 830 тис. осіб³⁶⁸. За книгами загсів та спогадами очевидців виявлено додатково 8 районів, відтак голод за «наявною статистикою» охопив 17 районів, хоча наркомат охорони здоров'я оперує даними про 20–27 районів Одеської області³⁶⁹, тобто більше половини, відтак можна говорити про територію голодомору з населенням щонайменше 1,7 млн осіб.

Територія Дніпропетровської області, яка мала площу 71,6 тис. кв. км, 1128 сільрад, 3,1 млн сільського на 0,9 млн міського населення, виявилася епіцентром голодомору, враховуючи її 49 районів. 15 березня 1933 р. С. Косіор в листі до Сталіна висунув її на перше місце за наявністю «тяжких районів» — 21-го із 49, тобто майже половини. 1 квітня 1933 р., за даними партійних органів, голод охопив населення Н. Василівського, Межівського, Високопільського, Сталіндорфського, Павлоградського, Махнівського, Лихівського, Апостолівського, Магдалинівського, Синельниківського, Бердянського, Мелітопільського, Токмакського, Якимівського, Коларівського, Михайлівського, Олександрійського, тобто 17 районів. Десятки померлих колгоспників та селян-одноосібників не були поховані протягом тижня, а пухлі від голоду були непридатними для роботи. Із 139 районів, охоплених голодом в УСРР на 12 березня 1933 р., 35 припадало на Дніпропетровську область. Павлоградський райком КП(б)У повідомляв 30 квітня 1933 р. про те, що смертність в районі порівняно з минулим роком збільшилася в 7 разів, особливо за рахунок дітей. 5 березня 1933 р. Дніпропетровський облвідділ ДПУ доповідав, що райапаратом ДПУ перевірено та виявлено факти масового голоду у 35 районах, у яких потерпали селяни 336 сільських рад, а також перевірено додатково ще 5 районів. «Хоча відсутність вичерпних матеріалів перевірки не дозволяє зараз говорити про справжню кількість голодуючих у цих 5 районах, — зазначалося в доповідній записці, — проте дані перевірки свідчать про те, що досить значні розміри голоду і по цих районах — безперечні»³⁷⁰. Отже, враховуючи зазначену інформацію, на Дніпропетровщині голодувало населення всіх 49 районів. Начальник облвідділу ДПУ Я. Краукліс не мав жодного сумніву, що «факти голоду і недоїдання є і в решті районів області». Область вирізнялася масовою смертністю по селах, особливо від захворювання тропічною малярією, «яка набула характеру масової епідемії з

великою кількістю смертних випадків, внаслідок значного виснаження сільського населення від голодування»³⁷¹. Сільське населення опинилося на території голодомору, яка знаходилася на кращих землях — відомих чорноземах. Від голоду страждали також селяни національних районів Дніпропетровської області — Коларівського (болг.), Люксембурзького (нім.), Високопільського (нім.), Новозлатопільського (євр.), Сталіндорфського (євр.).

Молдавська АСРР дуже постраждала від голоду у 1932 р. та голодомору 1933 р. Молдавський облвідділ ДПУ констатував 2 березня 1933 р. факт масової смерті від голоду колгоспників та одноосібників Кодимського, Дубосарського, Бірзульського, Григоріопільського, Красноокнянського, Балтського, Рибницького, Кам'янського районів³⁷². Так, в с. Перерите Дубосарського району голодувало 93 сімей, а в Кодимському районі — 498 сімей. Районні книги загсів зафіксували високу смертність селян у цих районах МАСРР. 4 липня 1933 р. Тираспільський район було реформовано, а на його території утворено Компаніївський та Рівнянський райони Одеської області³⁷³. Із 17 його сілрад, які діяли в районі напередодні колективізації, у шести переважали молдавани, в одній — болгари, у восьми — українці, у двох — росіяни³⁷⁴. Для них голод не був «інтернаціональним» чи «совітським», а передусім зброєю масового вбивства за національною ознакою. У Рибницькому районі з 20 сілрад з переважачим етнічним складом було 13 українських, а також в Бірзульському, Кам'янському, Балтському, Ананіївському та інших, крім Дубосарського.

Донецька область виникла на адміністративній карті УСРР 2 липня 1932 р. у складі 23 районів. До її утворення 17 адміністративних одиниць Донбасу (12 міськрад та 5 районів) мали 2,9 млн населення, міського 1,8 млн та сільського 1,1 млн осіб³⁷⁵. До неї приєднали 13 районів Харківської області, а це 914 тис. осіб³⁷⁶, а також 5 районів Дніпропетровської близько 400 тис., відтак сільське населення Донецької області наприкінці 1932 р. становило 2,5 млн осіб. 17 листопада 1933 р., тобто фактично після голодомору, виникла Старобільська округа на базі 14 районів³⁷⁷.

Адміністративна територія не співпадала з територією голодомору в Донецькій області, яка обмежувалася переважно сільськими районами на відміну від центральних та північних районів України, де голод проник у дрібні міста. 10 березня 1933 р. Донецький облвідділ ДПУ повідомив обком партії про те, що голод набув «загрозуючих форм і розмірів», а протягом 27 лютого — 9 березня вони виявлені у селах 21 району з 23 в області³⁷⁸. В с. Шапарське Новопсковського району зафіксовано було випадки людодства, а там переважали українські селяни. В с. Целуйково, де з 1697 осіб мешкало напередодні колективізації 1691 українців, протягом лютого 1933 р. щодня помирало декілька селян. Із 139 районів УСРР, у яких станом на 13 березня виявили факти голодомору, 29 припадало на Донецьку область³⁷⁹. Зокрема, в с. Шапарське щодня помирало троє селян, 230 господарств колгоспників та одноосібників зовсім не мали «продуктів харчування», тому їли котів, собак, дохлятину. Якщо зважити на загальну кількість районів Донецької області, у яких виявлено було факти голоду і смерть, то територія голодомору охопила близько 2,5 млн селян.

Чернігівська область виникла у 1932 р. на базі 29 районів Київської та 7 районів Харківської областей, населення яких потерпало від голоду. Хлібо-

заготівельні комісії, які розпочали руйнівну діяльність майже одночасно з утворенням області, поглибили голодову катастрофу в селах Чернігівщини. Партійно-радянське керівництво 20 районів намагалося уникнути непосильних хлібозаготівельних завдань. За їх невиконання 2 грудня 1932 р. 13 колгоспів, 38 сіл, 1646 одноосібних господарств було занесено на «чорну дошку», а з 73 сіл 8-ми районів вивезли промислові товари³⁸⁰. За лютий місяць 6 тис. селян із 25 районів Чернігівщини виїдало у пошуку хліба та порятунку³⁸¹, залишаючи територію голодомору, яка охопила, судячи з архівних документів третину районів області, тобто близько 2,5 млн осіб. 19 березня 1933 р. секретар Прилуцького райкому КП(б)У інформував обком про «важкий продовольчий стан в районі, особливо по колгоспах, охоплює чим даліше більшу кількість колгоспів»³⁸². 14 червня 1933 р. Наркомзем УСРР інформував про організацію громадського харчування в колгоспах. Виявилося, що колгоспи 11 районів забезпечені продуктами від 50 до 100%, на 30–50% — 11 районів, у 9 районах — менше 30%, а 5 — «не забезпечені зовсім»³⁸³. В одних колгоспах видавали ложки, а в інших — миски, а необхідним посудом були забезпечені 40% колгоспів 18 районів³⁸⁴. Для голодних людей посуд від споживспілки не мав суттєвого значення. «Те, — зазначав секретар Чернігівського обкому КП(б)У П. Маркітан, — що ми маємо зараз в окремих областях, районах, селах: голод, смерть від голоду, навіть окремі випадки, коли поїдають людей, не кажу вже про те, що їдять худобу, що упала, — це ганьба»³⁸⁵. Він згадав с. Яблунівку Прилуцького району, де «люди голодують і мруть», а такі села на Чернігівщині, судячи із спогадів очевидців та книг загсів, були у кожному районі.

Отже, сім областей та Молдавська АСРР перетворилися на зону суцільного голодомору, яка набирала потворних форм — масової смертності, людодства, труподства, епідемії тифу. За даними секретно-політичного відділу ОДПУ, на 20 липня 1932 р. голодомор охопив 127 районів і «всю територію АМСРР», тобто третину УСРР з населенням 8,5 млн осіб сільської людності. За неповними джерелами інформації партійно-радянських органів, протягом першої половини 1932 р. від голоду потерпало 1,1 млн селян Київщини, 522 тис. селян Харківщини, 466 тис. селян Одеської, 427 тис. селян Дніпропетровської, 547 тис. селян Вінницької області та «вся» АМСРР — 1193 тис. осіб. Спираючись лише на ті райони, які в офіційних документах було названо «важкими», територія голодомору сягнула 3,5 млн голодуючих осіб з фактами масового голодування, яке в окремих селах становило 30–50%.

Протягом січня–липня 1933 р. територією голодомору стали усі області УСРР та райони МАСРР. Співставляючи названі в документах партійно-радянських органів «важкі райони» з офіційними та архівними статистичними джерелами про «наявне» у них населення станом на січень 1932 р., встановлено його чисельність — 22,4 млн осіб. Вони виявилися на ізольованій території — в селах, сільських радах, колгоспах, радгоспах, потерпаючи від голоду. Масова смертність від голоду, яка стала тоді явищем звичним для українських селян, не реєструвалась належним чином. Смертність становила в окремих селах від 30 до 50% «наявного» населення, а траплялися випадки, коли села вимирали повністю, звільняючи територію для переселенців — колгоспників з Росії.

Жертвами голодомору стали українські селяни, які переважали в сільських районах УСРР, навіть у південних та східних областях, а в північних та центральних — однозначно, хоча від голоду страждали етнічні меншини, які компактно проживали тоді в Україні. Жертвами голоду виявилися не лише померлі, а також ті, які лежали пухлими, хворіли тифом, отруєннями, малярією. Смертність від голоду була масовою: значна категорія людей, особливо діти віком до одного року, помирали одразу, а також особи похилого віку. Певна група помирала від тифу — до 20% хворих. Решта гинула від різних хвороб.

Територію голодомору, долаючи кордони загоружувальних загонів та різні заборони, намагалися покинути дорослі, залишаючи у містах власних дітей, відтак зростала чергова хвиля дитячої безпритульності на вулицях міст. На 20 травня 1932 р. із 21 району «неорганізованим порядком» виїхало 116 тис. осіб, а 15 лютого лише 12 тис.³⁸⁶ В окремих районах за хлібом виїхало до 50% населення. Відходники, тобто тимчасові працюючі на виробництві колгоспники та селяни, становили у 1932 р. 236 тис. осіб, а за даними Укрколгоспцентру весною 1932 р. «заробітчан» було 299 тис.³⁸⁷

Матеріали перепису населення 1937 р., які свідчать про негативне сальдо природного руху населення в УСРР 1932–1933 рр., однак не висвітлюють адміністративно-територіальних меж голодомору. Із 525 районів УСРР лише у 85 наявне населення перевищувало дані перепису 1926 р., а в 93-х районів його чисельність становила менше 30%³⁸⁸. В опублікованих матеріалах перепису Донецька та Дніпропетровська область навіть мали позитивний приріст, а кількісна динаміка населення в інших областях була далека від реального становища селян в Україні 1932–1933 років.

Тривалість голоду не обмежується постголодоморною фазою, тому що збереглася репресивна система, яка його створювала. Колгоспники не отримували зовсім або своєчасно хліба на зароблені у 1933 р. трудовні, тому голодоморівське повсякдення переслідувало їх упродовж наступних років, особливо у 1934–1935 рр. Наприклад, обстеження соціально-економічної ситуації у 19 районах Донецької області у січні 1934 р. виявило факти голоду у 139 колгоспах, серед них були «...окремі колгоспи, у яких до 50% колгоспників не мали продукти харчування», відтак 67 лежали пухлими, 359 вживали непотріб³⁸⁹. У Сватівському районі селянам не видали зерно на трудовні, тому з 166 родин колгоспників лише 60 мали продукти на 15–20 днів, а чотири сім'ї лежали пухлими. Співробітники ДПУ, які обстежили комуну ім. Ворошилова Беловодського району, констатували факт голодування 50% комунарів, а в артілі ім. Леніна Міловського району «значна кількість колгоспників від недоїдання попухла»³⁹⁰.

«Продовольчі труднощі» спостерігалися у 32 селах Олевського, Малинського, Коростенського районів, а це не посушливий південь, а поліський край. Заступник голови ДПУ З. Кацнельсон інформував 4 січня 1934 р. ЦК КП(б)У про те, що в обстежених колгоспах «...на ґрунті недоїдання виявилися окремі випадки опухання та смерті»³⁹¹. За даними 8 сільських рад від голоду потерпало 538 сімей, у яких було 22 особи пухлі, а в с. Ставище вимагали термінової продовольчої допомоги 123 з 190 колгоспних родин, позаяк отримали 400 грам на трудовень. У с. Лісовщина від голоду померли колгоспник Дубличук і двоє

його дітей, а в 11 сілрад Олевського та 6 селах Малинського районів голодувало 265 осіб. Отже, політично-соціологічні обстеження сіл та районів, якими займалися працівники ДПУ, засвідчили факти голоду на Донбасі і Поліссі, причиною якого були хлібозаготівлі та невидача хліба на трудодні з урожайного 1933 р. Наприклад, у с. Ключки Народицького району колгоспники голодували через «недохват харчів». «На сьогоднішній день колгоспні сім'ї, — писав голова колгоспу Ковальчук 22 лютого 1934 р., — які мали у своїй сім'ї непрацездатних, зовсім голодають, а останні теж не забезпечені хлібом, і під час переселення на Південну Україну за планом виїхало 15 господарств, а з останніх частина залишає колгосп і виїжджає шукати харчів без дозволу управи колгоспу. А плани робіт в колгоспі не виконуються через недохват харчів»³⁹². Ще одне поліське село потрапило до більшовицької резервації — території голодомору.

Спецповідомлення З. Кацнельсона початку 1934 р. про факти масового голоду в населених пунктах УСРР є унікальним джерелом, яке засвідчує його наявність, але не як санітарно-епідеміологічні наслідки минулого року, тому що причиною стали нові хлібозаготівлі з врожаю 1933 р. Так, станом на 22 лютого було виявлено «продовольчі труднощі» у 349 сілрадах 74 районів України, з них 16 районів Київської, 17 Харківської, 15 Чернігівської, 17 прикордонної смуги, а в деяких з них зафіксовано «випадки опухання та смерті»³⁹³. Колгоспники та одноосібники вживали сурогати. Так, у Ново-Ушицькому районі не мали продуктів харчування 116 сімей колгоспників та 453 одноосібників, а в Старо-Ушицькому 145 колгоспників та 487 сімей селян. Сотні колгоспників та селян залишали домівки у пошуках їжі. Вони не виходили на роботу не тому, що не хотіли працювати, а були надзвичайно виснажені фізично, тобто примара повсякденного голодомору 1933 р. не полишала українського села.

На початку січня 1935 р. спостерігалася аналогічна ситуація попереднього року, а причиною «продтруднощів», тобто голоду з опуханням та смертними випадками, була невидача хліба на трудодні, які в першу чергу виконували натуральну повинність — хліб для держави, а не людям. Перевірка смертності населення у 17 районів Вінницької області показала її зменшення восени 1934 р. у 7 разів порівняно з 1933 р., однак порайонна смертність (від 328 до 1223 осіб) виявилася тривожною, тому що серед померлих були жертви голоду. 29 березня 1935 р. секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський отримав від Калинівського райкому доповідну записку, у якій зазначався факт голодування в Заливанському колгоспі 563 сімей колгоспників. «Вдома опухлих 4 родини, — підкреслював секретар райому Сазонов, — істощених 80 господарств, крайне нуждаючихся 150 господарств, потребують допомоги 111 господарств, опухлих, що в лікарні: Джуль Настина, 3 душі, працездатний 1, вдова, трудоднів 87, вступила в колгосп в 1933 році; Яремчук Ярина, душ 3, працездатних 1, вдова, вступила в колгосп в 1935 році»³⁹⁴. Сотні голодуючих, десятки сімей пухлих, які лежали в лікарні, сподіваючись на виживання, а також у вогких і холодних хатах, чекаючи голодної смерті. Від голоду потерпали не лише ті, які стали до лав колгоспників у 1933 та 1935 р. Виявляється, що в с. Сугаках, як писав 6 квітня 1935 р. член бюро Вінницького обкому ЛКСМУ І. Глущенко, було «...багато колгоспників із опухлих, не лише серед тих, що вступили до колгоспу останнім часом, але й серед старих, які в минулому досить активно працювали в

колгоспному виробництві»³⁹⁵. Отже, територія голоду не обмежувалася окремими селянськими родинами, а поширювалася на села, колгоспи, райони, засвідчуючи її рукотворність та злочинні дії місцевої і центральної влади. Територія голодомору — не просто місцевість чи населений пункт, а передусім повсякденний страх від передчуття смерті, який не полишав селян у 1936–1938 рр., судячи з натурального та грошового змісту трудовня. Вони не могли наїстися хліба у 30-х рр.

7. Життя і смерть під «чорними дошками»

Термін і явище «чорні дошки» з'являються у січні–лютому 1928 р., тобто після чергового впровадження продрозкладки яку, як відомо, скасували у березні 1921 р. «Чорні дошки», як система примусових заходів та соціальної ізоляції населення, належали до карально-репресивного арсеналу партійно-радянських органів влади, спрямованих проти «злістих утримувачів хліба». Протягом першої половини 1928 р. їх застосовували вибірково. Радянські органи влади обмежувалися іншими профілактичними засобами покарання за невиконання «плану до двору»: позбавлення волі на «реченець» від шести місяців до 3-х років, штраф, попередження, конфіскація майна, худоби, реманенту, хати, адмінвиселення. Про «чорні дошки» згадували у 1930 р., але як публічно-виховний захід.

Для «успішного» завершення хлібозаготівель почали застосовувати так звані «заслонні загони» довкола українських сіл та на залізницях, щоб унеможливити перевезення «хлібо-насіння». Спочатку, коли масово створювалися колгоспи, більшовики не наважувалися застосовувати режим «чорних дошок». Поява восени 1932 р. московських емісарів в Україні — В. Молотова, Л. Кагановича, які займалися викачкою українського хліба, актуалізувала ідею застосування «чорних дошок». 18 листопада 1932 р. вони набули офіційного карально-репресивного статусу згідно постанови політбюро ЦК КП(б)У. Вищий партійно-директивний орган рекомендував заносити на «чорні дошки» колгоспи України, застосовуючи одночасно наступні заходи: призупинити постачання товарів, заборонити кооперативну і державну торгівлю в селах, вивезти з магазинів продукти, скасувати колгоспну торгівлю для колгоспників та селян-одноосібників, повернути видані кредити та фінансові зобов'язання, провести політичні чистки серед «колгоспного активу та виявляти «саботажників». Рішення про занесення на «чорні дошки» ухвалювали облвиконкоми, а обком партії інформував ЦК партії про виконання директив, тобто забезпечував політичне керівництво масовим терором проти селян.

6 грудня 1932 р. з'явилися перші жертви цієї зброї масового знищення мирного населення. Політбюро ЦК КП(б)У та Раднарком УСРР, «за явний зрив плану хлібозаготівель та злісний саботаж, організований куркульськими і контрреволюційними елементами», постановили занести на «чорну дошку» українські села: с. Вербка Павлоградського та с. Гаврилівка Межівського районів Дніпропетровської області; с. Лютеньки Гадяцького та с. Кам'яні Потоки Кременчуцького районів Харківської області; с. Святотроїцьке Троїцького та с. Піски Баштанського районів Одеської області³⁹⁶. Згідно перепису населення 1926 р.,